

Acció social i poble gitano

Acción social y pueblo gitano

Hablar del pueblo gitano hoy se hace mucho más complejo que, posiblemente, cinco o diez años atrás. Ni la sociedad no gitana, ni la gitana es la misma. La globalización, y sus efectos, también ha llegado a los grupos culturales más pequeños. Hace diez años, el pueblo gitano era la minoría étnica nacional, o así se reconocía en documentos oficiales; pero hoy, este rol se ha visto relegado o incluso ha desaparecido. Otras culturas y grupos étnicos les han pasado delante. Esta nueva situación, no ha encontrado preparados ni a los gitanos, ni a las administraciones. En este marco, se reflexiona en torno a conceptos como cultura, integración, etc., que ya hacía años que desde ámbitos reducidos se realizaba en torno al pueblo gitano, pero que hasta el momento no ha tomado un papel primordial en el mundo social y académico, y evidentemente, en el político y en el asociativo.

Social action and gypsy people

It is currently much more complex to refer to the Gypsy people than it may have been five or ten years ago. Neither non-Gypsy nor Gypsy society is the same as then. Globalisation and its consequences have also reached smaller cultural groups. Ten years ago, the Gypsy people were the national ethnic minority, or at least referred to as such in official documents. Today, nonetheless, this role has been pushed aside or has even disappeared. Other cultures and ethnic groups have taken Gypsies' place. This new situation has caught Gypsies and administrations unprepared. In such a framework, analysis is devoted to concepts such as culture, integration, etc., as regards the Gypsy people, something which limited spheres of thought have already been engaged in for some time, but which has not been given an essential role in social and academic, nor obviously in political and associative realms until now.

Palabras clave

Alfabetización de adultos, Cultura gitana, Escolarización, Integración, Interculturalidad, Movimiento asociativo, Sanidad, Secretariats gitanos, Trabajo, Vivienda

Keywords

Teaching of adult literacy, Gypsy culture, Schooling, Integration, Interculturalism, Associative movement, Health care, Gypsy secretariats, Work, Housing

Autora: Rosa Llopis

Article: Acció social i poble gitano

Referència: Educació Social, núm. 24, pp. 33-53

Adreça professional: Responsable de la Secretaria de l'Òrgan Tècnic del Pla d'acció per a la inclusió social a Catalunya
 Institut Català d'Assistència i Serveis Socials
 Departament de Benestar i Família
 Generalitat de Catalunya
 Tel. 934 831 512

Aquest article és fruit de l'amistat, de la confiança, del respecte i de l'amor de moltes persones, gitanes i no gitanes. Per a totes elles (i totes hi són), la meva admiració i la meva estima. Gràcies per haver-me ajudat a fer aquest camí.

Introducció

Parlar del poble gitano avui es fa molt més complex que, possiblement, cinc o deu anys enrere. Ni la societat no gitana, ni la gitana és la mateixa. La globalització, i els seus efectes, també ha arribat als grups culturals més petits (però no menys importants).

Fa deu anys, per exemple, el poble gitano era *la minoria ètnica nacional*, o així es reconeixia en documents oficials des de la Unió Europea, fins a l'ajuntament de Barcelona, per exemple; però avui, aquest rol, aquest paper, aquest *lloc*, s'ha vist relegat o fins i tot ha desaparegut. Numèricament, a l'Estat espanyol, i a Catalunya concretament, els gitanos ja no són la minoria més majoritària. Altres cultures i grups ètnics els han passat al davant, i això a escala individual; i si hi ajuntem tot el concepte d'immigració i tot el que comporta, llavors la importància dels gitanos a casa nostra, a l'Estat i a la UE ja s'ha reduït.

Aquesta nova situació, no ha agafat preparats ni els gitanos, ni les administracions. De cop i volta, l'any 2000, el tema de la immigració passa a formar part de totes les agendes polítiques, la qual cosa suposa que des de tots els àmbits (dret, sociologia, geografia, antropologia, pedagogia, etc.) s'inicia una cursa per a analitzar i treballar la immigració. En aquest marc, es desenvolupen i es reflexionen entorn a conceptes com cultura, integració, etc., que ja feia anys que des d'àmbits reduïts es realitzava a l'entorn del poble gitano, però que fins aleshores no ha pres un paper primordial en el món social i acadèmic, i evidentment, en el polític i en l'associatiu.

No hi ha culpables, únicament una nova realitat que ha posat en evidència que el fet de pluralitat cultural, i concretament del poble gitano, no estava resolt abans de l'arribada de noves cultures a la nostra terra, i també ha fet aflorar els conceptes d'integració i interculturalitat. Per molt que s'hagin donat contactes al llarg dels segles amb altres pobles, la presència interètnica no tenia (i malauradament encara no té) una resposta eficaç per assolir els objectius d'una societat global pel que fa als drets i deures, atenent la diferència, sigui quina sigui, i vingui d'on vingui

La presència interètnica no tenia (i malauradament encara no té) una resposta eficaç per assolir els objectius d'una societat global pel que fa als drets i deures, atenent la diferència, sigui quina sigui, i vingui d'on vingui

Antecedents

Com a grup marginat no participa realment dels beneficis i els avantatges de la societat majoritària. No té la possibilitat, per la manca d'oportunitat, de dictaminar les lleis, ni els codis, ni les grans decisions que els concerneixen, el que seria una marginació activa. Però també pateix una marginació passiva, perquè no té dret a compartir els progressos, en la igualtat de condicions, de la societat a la qual pertany.

Tot això ens pot portar a considerar que és imprescindible l'associacionisme d'aquesta minoria, i únicament podria donar-se en el supòsit que, en defensa dels valors propis, es revesteixi d'una dimensió política o adquireixi un caire reivindicatiu estrany a la mateixa diferenciació cultural del grup. Si així fos, el poble gitano, com ja ha passat amb altres minories, podria acabar sent en el curs dels anys assimilat i absorbit per la força i la pressió de la cultura dominant¹.

La presència de gitanos a l'Estat espanyol es remunta al segle XV. Si bé en una primera etapa, que durà aproximadament 75 anys, varen ser ben rebuts i ben tractats, des d'aleshores, els governants, un rere l'altre, fins a 1978, varen dictar normes en contra del poble gitano present a la Península Ibèrica². Tota la legislació que es coneix d'aquesta època té com a finalitat comuna la desaparició cultural, i en alguns casos fins i tot ètnica, del col·lectiu.

Les primeres intervencions de caràcter social, de les quals es tenen notícia a l'Estat espanyol, són les que dispensava l'església catòlica, i que s'iniciaren a Catalunya de la mà de persones voluntàries i amb la conducció de tres capellans: el pare Lluís Artigues, el pare Pere Closa i mossèn Jordi García-Die, els quals cercaren la col·laboració d'un gitano català, d'Hostafrancs (Barcelona), el *Tio Peret*. Aquesta iniciativa s'encetà en els anys 60 des de la parròquia de Sant Pere Claver que corresponia al districte de Sants-Montjuïc a Barcelona, i s'atenia a les persones gitanes que vivien en barraques al Somorrostro, a la muntanya de Montjuïc; lloc d'on era procedent la genial artista *bailaora* Carmen Amaya, i on es filmà la pel·lícula *Tarantos*³, de la qual ella n'era la protagonista.

D'aquesta manera, l'abril de 1965, es constitueix oficialment el Secretariat diocesà pro-gitano, adherit al Departament social de Càritas diocesana, del qual n'és nomenat director el pare Lluís Artigues, el qual va morir el mateix any, en el mes de juliol, i fou substituït per mossèn Jordi García-Die que hi fou al capdavant fins a 1998, quan a causa de la seva salut va haver d'abandonar-

ho després de 32 anys. En el seu lloc nomenaren mossèn Ignasi Marquès, el qui n'és encara avui el seu responsable⁴.

Aquest va ser l'embrió dels secretariats gitanos que, a poc a poc, varen anar expandint-se arreu del territori peninsular. En la dècada dels anys 80, la tasca realitzada des dels secretariats havien donat ja els seus fruits, especialment pel que feia a la formació i preparació de persones gitanes, les quals ja estaven en condicions d'encapçalat un moviment reivindicatiu pròpiament gitano. És en aquest moment quan es dona la diferenciació a nivell ideològic, del que seria la cèl·lula de l'actual moviment associatiu, entre Catalunya i la resta de l'Estat, pel que fa al paper de l'església catòlica en aquest àmbit. Així, a partir d'aquest moment, els secretariats gitanos de la resta de l'Estat s'unifiquen en un, l'actual Secretariado General Gitano, i agafen l'autonomia administrativa de l'església catòlica. A Catalunya, la persona que lidera aquesta intervenció és mossèn Jordi García-Die, el qual considera que han de ser els mateixos gitanos els protagonistes del seu desenvolupament, i opta per continuar vinculat a l'església (concretament a Càritas diocesana de Barcelona), deixant l'espai associatiu per al poble gitano, i sent ell i la seva organització un complement del i pel moviment associatiu gitano català.

Aquest seria a grans trets el desenvolupament inicial del moviment associatiu gitano. Esperem que, en breu, pugui veure la llum una informació més completa, la qual s'està elaborant en aquests moments, sobre els inicis i actuacions del Secretariat diocesà pro-gitano de Barcelona, ja que és de justícia poder conèixer i reconèixer el rol i el paper que jugaren aquells homes, gitanos i no gitanos, en la situació en què es troba i que té el món de les entitats gitanes en tot l'Estat.

Principals orientacions: evolució

Els Secretariats Gitanos que s'estengueren arreu de la Península, van ser un model, però la filosofia imperant entre els responsables catalans, com ja hem esmentat, era la de què siguin els mateixos gitanos els qui fossin els protagonistes de la seva història i de la seva evolució. En aquest sentit, varen treballar el pare Pere Closa des d'Andalusia i mossèn Jordi García-Die des de Catalunya. Aquesta tasca ha fet que apareguessin persones que aconseguiren una preparació i que estaven en condicions de liderar el moviment associatiu gitano. Alguns d'aquests noms eren i són el de Juan de Dios Ramírez-Heredia, Antonio

Torres, Juan Reyes, Antonio Carmona o Pedro Peña. Homes joves, aleshores, que van iniciar un camí formatiu i compromès amb el desenvolupament del seu poble.

A Barcelona, encapçalada per Juan de Dios Ramírez-Heredia, neix a principis dels anys 80 la Unión Romaní. És la primera associació liderada per gitans i que lluita i reivindica la cultura gitana. La figura de Juan de Dios Ramírez-Heredia, tan controvertida com estimada, ha estat la impulsora, i aquest és un fet que per justícia cal reconèixer, del moviment associatiu gitano a l'Estat espanyol. Famós és el seu discurs a les Corts espanyoles, quan era diputat per la extingida UCD⁵, en favor del poble gitano i demanant l'abolició de la tristament popular llei de *Vagos y Maleantes*. Posteriorment, des de les files del PSOE, va continuar la tasca de reivindicar la igualtat dels i pels gitans, primer des de Madrid i després des de Brussel·les. La Unión Romaní sempre ha tingut com a tasca principal la reivindicació dels trets culturals gitans: els símbols, la llengua, la imatge en els mitjans de comunicació, la divulgació cultural, etc.

A finals de l'any 88, neix a Andalusia la Federación de Asociaciones Romanies Andaluzas (FARA), de la qual el seu primer president és en Pedro Peña, que per raons d'incompatibilitat als pocs mesos renuncia al seu càrrec i, aleshores, l'ocupa José Maldonado Sandolval, que hi va ser fins a 1992, del qual prengué el relleu José Carrillo, fins a 1998 que el seguí Vicente Fernández, fins al moment de la seva pràctica desaparició a 2002, per raons completament alienes al fet associatiu. L'any 1992, a Andalusia, es crea una nova Federació, la FAGA⁶, liderada per Antonio Jiménez, que a mitjan dels 90 es reunificarà amb FARA.

Abans de continuar amb el moviment associatiu gitano, cal també esmentar el fet que l'any 1985, amb el PSOE al govern central, es crea el Plan Nacional para el Pueblo Gitano, el qual preveu per primera vegada en la història una partida pressupostària específica per a treballar amb aquest col·lectiu. Hi ha tres programes prioritaris:

- l'escolarització dels menors,
- l'eradicació del barraquisme i
- la potenciació del moviment associatiu.

És en aquest marc quan la Junta de Andalusia crea la Secretaria de Estudios y Aplicaciones para la Comunidad Gitana, en un primer moment dins de la Consejería de Sanidad, Trabajo y Asuntos Sociales i posteriorment, quan aquesta es reorganitza, passa a Asuntos Sociales. Les primeres persones que

encapçalen la secretaria són Pedro Peña i Antonio Carmona; aquest darrer aviat abandonarà el lloc, i ho assumirà en Pedro Peña, el qual, com ja s'ha indicat, renunciarà al lloc de President de FARA per a dedicar-se exclusivament a la Secretaria fins a l'any 91-92, que ho deixarà definitivament per raons de salut, i el seu lloc serà ocupat per una persona no gitana, José Manuel Leal, fins a l'actualitat.

Andalusia va ser la primera comunitat autònoma a tenir un òrgan específic de treball per i amb la comunitat gitana, alhora que també va ser de les primeres (en realitat la segona) a constituir una federació d'associacions gitanes a escala autonòmica; la primera, en aquest cas, va ser València, encapçalada per Juan Roige Roige (*Tio Juan de la Pipa*). Amb els anys, el País Valencià va arribar a tenir tres Federacions, que després es convertiren en dues; podríem dir una d'adults i una altra que agrupa les associacions de joves gitanos.

A Catalunya, el dia 25 de juliol de 1991 es va constituir la FAGiC, Federació d'Associacions Gitanes de Catalunya, encapçalada fins fa un any aproximadament per Manuel Heredia Jiménez, que va haver de renunciar per raons d'incompatibilitat laboral, i la va assumir Jerónimo Maya Cortés, *Tio Marchena*.

Pràcticament de forma paral·lela es crearen altres federacions a escala autonòmica: Galícia⁷, Extremadura (FAGEX⁸), Castella-Lleó⁹, País Basc¹⁰, Astúries¹¹, Aragó¹², Illes Balears¹³; i, posteriorment, Madrid i Castella-La Manxa.

Tot i la formació d'organitzacions autonòmiques, hi ha hagut diferents associacions gitanes de caire estatal, les quals d'alguna manera han estat desvinculades d'aquest moviment; aquestes són: la Unión Romaní (amb seu a Barcelona), el Secretariado General Gitano (amb seu a Madrid i presidida per una persona no gitana, Pedro Puente); Integración Gitana (amb seu a Madrid, i avui desapareguda després de la mort del seu president Enrique Jiménez, *Tio Enrique*), Presencia Gitana (amb seu a Madrid, i presidida per una persona no gitana, Manuel Martín, *Payo Manuel*), i Expresión Gitana (amb seu a Madrid, que en un principi era l'àrea dels joves gitanos de l'Associació Integración Gitana, però que posteriorment es va independitzar, presidint-la en Mariano González).

Així mateix existeix una entitat no gitana, amb una llarga trajectòria en la tasca amb població gitana, però específicament en el camp de l'educació que és Enseñantes con Gitanos, la qual tot i tenir la seva seu a Madrid, té també organitzacions filials per a la resta de l'Estat espanyol, que mantenen una

autonomia en el seu funcionament, i que intenten ser un complement de les entitats gitanes de cada zona.

La presència dins del mateix àmbit d'entitats amb caràcter autonòmic i d'altres amb caràcter estatal ha portat a enfrontaments entre els dos models, entenent per part dels autonòmics que la tasca d'aquell territori correspon a les persones que allí resideixen sense haver de dependre d'organitzacions allunyades de la realitat que s'està vivint. Aquesta polèmica avui està pràcticament esgotada, no per la desaparició de cap dels dos models, sinó per haver arribat a un acord entre elles amb la mediació de l'administració del govern central, el qual va crear el que es coneix com a *Foro*, on hi ha la presència de les entitats autonòmiques, de les organitzacions estatals i la de l'administració central (MTAS¹⁴), i es prenen acords sobre el repartiment dels pressupostos i de les prioritats que cal abordar.

Al llarg dels darrers quinze anys les administracions han pres consciència de la presència del poble gitano en els seus territoris i, tot aplicant diferents tipus de polítiques i plantejaments, les actuacions amb els gitanos, avui per avui, es desenvolupen en totes les comunitats autònomes, atenent, això sí, el marc general del Programa de Atención a la Comunidad Gitana¹⁵ del govern central. Així, algunes zones com Extremadura o Andalusia tenen un Pla integral específic per als gitanos; en canvi Catalunya fins ara no ha tingut cap tipus d'actuació *oficialitzada* en relació amb aquest col·lectiu; malgrat tot, el desembre de 1991, el Parlament de Catalunya va aprovar per unanimitat de tots els grups presents al Parlament el reconeixement dels gitanos com a poble, per una banda, i la realització d'un estudi de necessitats socials, econòmiques i culturals previ a la confecció d'un Pla integral per part de la Generalitat de Catalunya, la qual cosa s'està desenvolupant en aquests moments.

No podem acabar aquest apartat sense parlar de la presència i treball del moviment associatiu de dones gitanes. L'any 1989 neix a Granada, liderada per María Dolores Fernández (*Loli*), la primera associació de dones gitanes, Romí; des d'aleshores arreu del territori estatal han aparegut altres entitats que treballen *des de la dona gitana per a la dona gitana*, algunes a destacar serien Romí Sersení a Madrid amb Amara Montoya, al capdavant, o Sinado Calí a Jaén amb María del Carmen Carrillo, tot i que en podem trobar d'altres com Yerba Buena, Drom Kotar Mestipen, Brudila Calí, Kamira, Unión de Mujeres Gitanas Asociadas o la d'Ourense. Cal destacar el cas de l'associació Lacho-Bají Calí de l'Hospitalet de Llobregat, la qual tot i ser una iniciativa d'un grup de dones gitanes, està oberta a tothom i la seva tasca s'encamina a millorar la situació dels gitanos que resideixen al barri del Gornal en general. Elles¹⁶ han partit de la filosofia d'una tasca unida i comuna, ja que entenen que

Elles han partit de la filosofia d'una tasca unida i comuna, ja que entenen que l'especialització i la separació no ofereix al poble gitano la força necessària per a poder avançar i millorar

l'especialització i la separació no ofereix al poble gitano la força necessària per a poder avançar i millorar. Aquestes persones són les que fan pensar i veure amb optimisme el futur del poble gitano.

Iniciatives actuals

Des de 1985 quan el Govern central aprova el Plan Nacional Gitano, tant des de les administracions com des de les associacions gitanes i pro gitanes, s'han anat desenvolupant projectes entorn a tots els àmbits, atenent, en molts casos, més a les prioritats marcades des de l'administració que no pas en relació amb les necessitats reals del poble gitano. Aquesta situació ha creat un seguit de comportaments que es mouen més per inèrcia que no per una verdadera voluntat d'actuació i intervenció amb el poble gitano. A continuació farem una breu anàlisi d'alguns d'aquests àmbits d'actuació:

Educació

Possiblement aquest ha estat l'àmbit d'intervenció que ha tingut més atenció i experiències en l'actuació amb el poble gitano, i val a dir que no sols des de les associacions gitanes, sinó també des de les no gitanes.

El tema de la cultura gitana, sempre s'ha enfocat des d'una perspectiva de carència, sense fer l'anàlisi de les possibilitats que com a cultura té aquest poble, així de manera oficial el treball en l'àmbit educatiu s'ha dut a terme des del que s'anomena educació compensatòria, i tot i l'avanç en els discursos pedagògics, sociològics, antropològics o psicològics que s'han realitzat entorn del fet cultural i més darrerament intercultural, continua sent, la cultura gitana, un fet residual que cal *compensar*, se suposa, en relació amb la societat majoritària.

Possiblement aquí cal fer una breu reflexió sobre el que el poble gitano entén per ensenyament. Fer aquestes consideracions, sempre és un pèl perillós, ja que s'entra a generalitzar, i com a grup humà, el poble gitano també és heterogeni en el seu pensament i en el seu comportament, per la qual cosa cal entendre que no es tracta d'una pauta fixa i per a tothom, sinó d'un fet majoritari a tenir en compte quan es treballa amb aquest grup. Així doncs, hem

de dir que la formació per als gitanos té un component funcional molt important vinculat a saber-se *guanyar la vida*, és a dir, la formació acadèmica té un valor, en tant que serveixi per la professió que s'ha de desenvolupar per poder tirar endavant una família. L'escola, tal com està plantejada actualment, és quelcom aliè a la cultura i al poble gitano, no recull cap de les seves expectatives; tot el contrari, en algun moment arriben a sentir-se menyspreats pels textos acadèmics o per l'actitud d'alguns professionals (sortosament els menys) o AMPA.

L'escolarització fins a l'edat de catorze anys donava una certa seguretat de formació, ja que suposava la permanència en un mateix centre i amb uns mateixos professionals i companys, la qual cosa equilibrava altres pors, com per exemple el que el col·lectiu anomena *apayament*, és a dir, l'aculturació en termes antropològics. Ara, però, amb la obligatorietat de l'ensenyament fins als setze anys, i la separació física dels centres de primària i de secundària, s'ha patit un retrocés en l'escolarització, per ser més exactes no en l'escolarització que possiblement és la mateixa o ha augmentat per la intervenció social, però sí de la presència a les aules (absentisme) i de l'abandonament dels estudis. Pensem que una reflexió feta per un grup de mestres del Col·legi Chavos de Can Tunis (Barcelona), en iniciar-se la implementació de l'ESO il·lustra de manera molt clara quina és l'actitud dels gitanos a l'entorn del nou model formatiu. Ens deien que el fet d'abandonar el centre als dotze anys per anar a l'Institut era una manera de *legalitzar* l'abandonament escolar, per a tots els menors gitanos, però especialment en relació amb les noies, ja que si la tendència era deixar l'escola a aquesta edat, amb el canvi físic d'entorn i de professionals es veuria com a quelcom natural.

L'escola, tal com està plantejada actualment, és quelcom aliè a la cultura i al poble gitano, no recull cap de les seves expectatives

Així mateix cal tenir present un component cultural en relació amb els rols per edat i gènere, els quals no es corresponen als models majoritaris, i que són pautes molt importants de seguir per al poble gitano, per tal de mantenir-se com a tal, i tot i estar en contraposició amb la llei imperant d'ensenyament, preval el fet identitari i cultural per sobre de les benvolences que pot oferir la formació reglada per als gitanos. Així hem d'entendre que una persona gitana als 12/13 anys passa a tenir el rol i l'estatus d'adults, i a l'escola encara se'l tracta com un infant.

Cenyint-nos a les accions, hauríem de parlar de les escoles pont. Les escoles pont, tal com el seu nom indica, varen ser unes aules on els alumnes eren gitanos i gitanes, únicament i exclusivament. En molts llocs aquestes escoles eren regentades i gestionades des d'ordres religiosos o des de l'església, seguint la tònica de la intervenció amb el poble gitano. No es pot obviar que aquest tipus de centres escolars donaren l'oportunitat a moltes persones

gitanes per a formar-se, i fins i tot d'arribar més enllà del que seria una formació bàsica, però també, i possiblement per a la gran majoria, va refermar el fet segregacionista o de gueto, així com l'estigmatització d'una població pel fet de pertànyer a un col·lectiu diferenciat culturalment.

Les *escoles pont* a la dècada dels 80 varen desaparèixer afortunadament. Tot i això, des d'aleshores no han deixat de sentir-se veus, més o menys conservadores, reclamant novament la seva instauració. Hem dit que varen desaparèixer oficialment, però la realitat ens ha mostrat que no ha estat del tot així.

L'Associació d'Ensenyants amb Gitanos, la qual té ja més de vint-i-cinc anys de vida, any rere any, celebra unes jornades que en la darrera dècada ha incorporat també tot el debat social a més de l'educatiu. Així doncs, en aquestes Jornades impulsades per aquesta associació, fa temps que s'avisava del perill de la *guetització* dels centres escolars en alguns barris perifèrics, els quals a mesura que s'incorporen nens i nenes gitanos a les aules, van abandonant-los els no gitanos, la qual cosa suposa un augment de població gitana, restant en minoria, o desapareixent, els no gitanos. Aquest fet implica, per part dels professionals i del centre, una readaptació del currículum escolar en la mesura que atenen a un grup amb unes condicions socials i culturals especials, la qual cosa no és una garantia que un cop finalitzada l'escolarització aquestes persones tinguin el mateix nivell formatiu que els d'un altre centre on la població gitana és minoritària. Un altre fet que des d'Ensenyants amb Gitanos s'ha estat denunciant, plantejant aquesta denúncia com una mesura preventiva, ha estat la implementació de l'ESO¹⁷, per tot l'esmentat d'absentisme, fracàs i abandonament escolar.

L'any 88 es van celebrar a Almeria, organitzades per l'Asociación para la Promoción del Pueblo Gitano, les I Jornades sobre escola i gitanos. Era la primera vegada que des del mateix moviment associatiu gitano s'entrava a reflexionar sobre el tema. Han passat pràcticament quinze anys i les conclusions d'aquella Jornada continuen vigents pel que fa a les reivindicacions, que de manera resumida serien:

- apropar la cultura gitana a les escoles i aules,
- coneixement dels professionals del fet identitari i cultural del poble gitano,
- vincular l'entorn social i familiar amb els centres escolars i
- ser presents en els continguts de manera igualitària que la cultura majoritària de cara a trencar els estereotips i l'estigmatització.

La situació actual de pluralitat en relació amb cultures i pobles en els centres escolars, en lloc de millorar la situació dels gitanos com es podria pensar en un primer lloc, ha suposat un retrocés en la valoració d'aquests¹⁸, el que suposa un abandonament per tots els agents implicats del fet escolar, centrant-se la preocupació en l'escolarització, pura i dura, però relativitzant els fets de l'aprenentatge, del coneixement i de la relació intercultural.

Sanitat

Possiblement el fet sanitari és el més complex en relació amb l'adaptació del poble gitano a l'organització social majoritària. També aquí hem de posar unes petites bases per fer l'exercici de comprensió de la situació que s'està vivint.

El món sanitari és per definició el menys flexible en relació amb els comportaments i canvis socials, ja que el seu objectiu radica en la guarició de les malalties, i en aquest sentit la medicina hegemònica fa prevaler aquest fet per sobre de l'individu, dels seus familiars i del seu entorn social. Pel poble gitano, la malaltia no és un fet individual, sinó que implica tota la xarxa familiar i social propera a qui la pateix. Tal com definia una persona gitana del barri de Gràcia, *el mal és de qui el té, però el pateix tota la família*¹⁹.

Per als gitanos la salut és el millor valor, d'això n'és una mostra la salutació tradicional *Sastipen ta li* (Salut i llibertat). Aquesta importància radica en la seva forma de vida des de temps ancestrals; és a dir, estar malalt suposava calamitats per a tota la família ja que condicionava la mobilitat i la subsistència, tant la física com la social. Aquesta importància per a estar sa, fa que la valoració dels professionals d'aquesta disciplina sigui molt alta, únicament comparable als advocats, i que es consideri millor aquella medicina que es paga que no la gratuïta. Això comporta que un important nombre de persones gitanes tinguin com a referència els professionals i els centres privats, per sobre dels públics, aquests s'utilitzaran en casos puntuals i de gravetat i des dels serveis d'urgències. Podríem parlar que hi ha centres hospitalaris *especialitzats* en tractaments pel que fa a la vivència dels gitanos, s'acudirà a un o a un altre segons l'afecció o malaltia. Aquest prestigi els ve donat, no tant per la qualitat del centre sinó pel tracte que s'ha rebut per part dels professionals en un moment determinat, i que, en una cultura d'organització preindustrial com la gitana, va de boca en boca.

La nostra societat té un sistema sanitari del que s'anomena universal, és a dir, que tothom té dret a l'atenció mèdica, però els gitanos són poc inclinats, com

també ho són moltes persones, a anar als centres de salut, on es segueixen uns protocols en què no es té en compte ni la família, ni el pacient, ni el llenguatge emprat, ni el temps d'espera; això no compta.

La idiosincràsia del poble gitano fa que aquest sigui un col·lectiu propici a l'automedicació, és a dir, a fer servir aquell medicament que li ha anat bé a un familiar o a un amic, o al consell que li dona la farmàcia més propera al seu lloc de residència.

L'any 1999, la Federació d'Associacions Gitanes de Catalunya²⁰, va realitzar unes jornades tècniques sobre cultura i salut a escala estatal, en les que van participar persones gitanes que estaven actuant com agents de salut en diferents comunitats, i on veié imprescindible la col·laboració dels professionals amb el col·lectiu, tant pel que fa a la prevenció, com per a la utilització dels serveis sanitaris gratuïts i establerts, com per al seguiment del tractament i, evidentment, per a l'hospitalització i la relació del centre amb el malalt i la família. Es va concloure amb la necessitat d'elaborar protocols d'actuació per a persones gitanes i tenir molt en compte la figura de l'agent de salut, amb una especial incidència entre les dones, com a guaridores, i com a dipositàries del saber popular de guariment i d'atenció al malalt, així com tot el que fa a la prevenció del consum d'estupefaents, i al part i postpart.

Incorporació al món laboral

L'àmbit laboral és encara avui una assignatura pendent per a tots aquells agents que intervenen amb el poble gitano

L'àmbit laboral és encara avui una assignatura pendent per a tots aquells agents que intervenen amb el poble gitano. De manera no oficial es considera que entre el 80 i el 85% de la població gitana es dedica a la venda ambulanta, tant de manera formal com informal. La resta, és a dir entre el 20 i el 15% es reparteixen des del món de les antiguitats, fins a la ferralla, passant per l'espectacle (amb diferents nivells d'èxit) o professions liberals.

En aquest sentit, és important assenyalar, l'augment de persones gitanes amb formació acadèmica, amb titulacions mitjanes i superiors en els darrers anys; sent destacable el nombre de dones en aquests àmbits.

Per als gitanos la feina és un mitjà per a viure, no una fita en si mateixa, per la qual cosa la seva actitud davant un lloc de treball, va lligada al grau de flexibilitat per a poder gaudir i donar resposta a la família i a la xarxa relacional.

Per a una societat com la nostra es fa difícil acceptar, que no entendre, que una persona anteposi, per exemple, anar a l'enterrament d'un parent llunyà, per damunt del seu lloc de treball. Aquesta actuació serà qualificada d'irresponsable, poc seriosa o de no voler treballar, però la realitat respon a altres motivacions de caire més íntim i vinculades a la seva estructura organitzativa social i familiar: cal mostrar respecte per la persona morta, alhora que també cal acompanyar la família en aquests moments tan durs, i aquí entra, un altre tret cultural del poble gitano, com és el culte als avantpassats, com a quelcom sagrat i irrenunciable.

També cal destacar el fet de voler treballar amb la família com a objectiu principal, és a dir, la família més propera com a companys idonis de treball, en ser aquesta la cèl·lula i el motor del poble gitano, tal com algun membre de la comunitat ha manifestat²¹.

Per acabar aquest breu i general repàs a l'entorn del món laboral, hem de dir, com ja s'ha assenyalat amb anterioritat, que per als gitanos sentir-se lliures és un fet bàsic per a la seva existència i supervivència, per la qual cosa una feina autònoma, on ell sigui el seu mateix amo, és la posició ideal dins del camp laboral, i aquesta situació li proporciona la venda ambulants, la qual a més respon a un fet que possiblement podríem considerar un *survival*²² com és la mobilitat, relacionada amb la idea de nomadisme ancestral.

Habitatge

El camp de l'habitatge és un greu problema que no únicament afecta els gitanos; tot i així, hi ha un fet que fins ara ha estat propi d'ells com és el barraquisme. Tot i que a Catalunya pràcticament ja ha estat eradicat, encara són ben vives les imatges d'assentaments com la de la *Perona* a Barcelona, *Riu Sec* a Ripollet o *Cap Pont* a Lleida.

Malgrat que el barraquisme, que en podríem dir horitzontal, ha desaparegut pràcticament arreu de l'Estat espanyol, resten situacions que es podrien denominar de barraquisme vertical, és a dir, d'habitatges en mal estat, que no reuneixen les condicions mínimes d'habitabilitat i que són construccions en blocs de pisos. Exemples clars d'aquestes situacions serien *Font de la Pólvora* a Girona, *Sant Roc* a Badalona o una part del barri de *Camp Clar* a Tarragona.

Quan als gitanos se'ls pregunta per una habitatge digne, difícilment la seva definició es correspon a la que la població no gitana en té. Per a ells la

importància radica en el fet de poder estar propers, a ser possible al costat, de la seva família, entenent aquesta com a família extensa. Un altre factor a destacar és l'alçada del pis, és a dir, mentre que socialment estan molt valorats els àtics, per als gitanos una primera planta o un entresol seria el lloc ideal.

Així mateix, cal destacar la concepció sobre la tinença de l'habitatge que tenen els gitanos. Aquest és un fet, que podríem dir-ne recent, ja que per als gitanos tenir propietats no era quelcom important en tant que, com a cultura nòmada, les propietats i les pertinences suposaven uns lligams i uns entrebancs per als seus desplaçaments, però la política realitzada a l'entorn de l'habitatge des de finals dels 70 i principis dels 80 els ha donat, o forjat, una nova visió, i, ara per ara, això d'*anar de lloguer* no és la situació més desitjada, i per suposat la ideal. Aquest nou posicionament, a la llarga, pot portar problemes en el grup, i concretament en el grup familiar, ja que la propietat de l'habitatge, en aquest cas, entra de ple en un concepte nou i sense una resolució clara dins del poble gitano com és l'herència.

L'habitatge, alhora, també ha canviat les relacions socials entre l'estructura familiar dels gitanos; el fet que la gran majoria de famílies gitanes tinguin un pis de construcció social, ha suposat per una banda, que en la gran majoria dels casos, no han elegit el seu lloc de residència ni tampoc els seus veïns, la qual cosa ha comportat una acomodació o adaptació a la realitat existent, fent efectiva en nombrosos casos la dita catalana de *més val un veí a la porta, que un parent a Mallorca*, és a dir, s'han perdut les relacions familiars a favor de les relacions de veïnatge, i moltes vegades aquestes són amb no gitanos, cosa que ha comportat, si més no d'entrada, greus conflictes socials i de convivència.

Formació de les persones adultes

Possiblement aquest és l'àmbit menys desenvolupat en el treball social amb el poble gitano, ja que un percentatge molt elevat de gitanos majors de 25 anys són analfabets funcionals. Tot i que l'escolarització i la gratuïtat universal de l'ensenyament arrenca des de l'aprovació de la Constitució espanyola, els resultats obtinguts en aquest temps entre la població gitana han estat més aviat escassos, atenent al que ja s'ha esmentat en l'apartat dedicat a l'ensenyament d'aquest mateix escrit en relació amb la funcionalitat que aquest té per a ells.

Els serveis oficials de formació d'adults han tingut, i tenen, un èxit relatiu entre la població gitana, tant pel que fa a l'assistència com en relació amb els resultats, però sí que hem de fer esment del que han suposat les associacions

gitanes en aquest sentit, amb la fórmula de la formació bàsica per a persones majors de divuit anys, la qual compta amb l'incentiu de l'obtenció del carnet de conduir.

La importància per als gitanos a escala formativa radica en conèixer i manejar amb fluïdesa les regles matemàtiques bàsiques i poder llegir i escriure mínimament, anar més enllà en la formació reglada acadèmica és viscut com una pèrdua de temps i d'esforços, tant per la persona (que deixa d'aprendre la metodologia necessària per a l'ofici que li permetrà guanyar-se la vida), com per al grup, en aquest cas la família, la qual deixarà de percebre els guanys econòmics i humans que aquella persona aporta, això sí, atenent l'edat i el gènere.

La iniciativa de posar com a incentiu l'obtenció del carnet de conduir per tal d'encetar una via d'alfabetització d'adults, va sorgir d'una voluntat i d'una necessitat, és a dir, de la voluntat política d'elevat el nivell formatiu de la població gitana (per exemple, a 1989 el 85% de la població gitana adulta de Màlaga era analfabeta); i de la necessitat de regularitzar la situació de moltes persones gitanes, les quals conduïen des de feia temps, però que per manca de coneixements de lectoescriptura no havien pogut obtenir el carnet. En aquest sentit, s'establí pactes entre diferents parts públiques i privades i diferents agents, des de la Direcció General de Trànsit, fins a les autoscoles, passant per les escoles d'adults i les associacions gitanes.

Avui, possiblement és l'única acció amb l'objectiu de la formació de les persones adultes que s'està desenvolupant arreu del territori estatal d'una manera general, i tot el temps transcorregut des de l'inici del projecte (va ser a darreries dels anys 80), continua tenint la mateixa demanda, i també el mateix resultat: l'abandonament de la formació reglada un cop s'ha obtingut el permís de conduir.

Temps de lleure i oci

Aquest és un àmbit que sovint passa desapercebut per a qualsevol intervenció social en majúscules, i que per als gitanos té un paper fonamental ja que és el moment en què es donen els retrobaments i l'enfortiment dels llaços de parentiu i relacionals.

Ja se n'ha fet esment anteriorment, però aquesta és la pedra angular de la cultura gitana, i per això no es pot deixar de repetir, és a dir, tot el que fa

referència al poble gitano cal passar-ho per l'òptica de la família, i aquesta entesa com a família extensa, la qual serà més o menys llarga segons la distància i les relacions de la xarxa d'amistat, que en la gran majoria dels casos coincideix amb la de parentiu.

El poder gaudir de la companyia de la família, el compartir el temps d'esbarjo, el trobar-se per a celebracions i festes, l'acompanyament en moments dolents, la solidaritat en definitiva amb els parents, és el que marca l'organització vital del poble gitano. En més d'una ocasió hem sentit que *es treballa per viure, no es viu per treballar*²³. També hem comentat ja el fet de la no acumulació de pertinences, el que suposa una vaga idea de l'estalvi per part dels gitanos. En definitiva, el temps i els diners són per gaudir-los, i la millor manera de fer-ho és compartint-los amb la família, i aquestes són les finalitats de trobades tan importants com les de la nit de Sant Joan (solstici d'estiu) i la de Nadal (solstici d'hivern), les quals van lligades a les creences i tradicions vinculades a la natura que el poble gitano té des de fa segles.

Aquestes trobades familiars molt nombroses podrien ser contemplades com a fórmules de redistribució, de solidaritat i de renovació de lligams, tant de consanguinitat com d'aliances.

Cultura

Per acabar amb aquesta breu enumeració per àmbits d'atenció al poble gitano, entrarem de ple en el que és el concepte de cultura, entesa aquesta com tot allò que s'aprèn i que respon a un sentit funcional per a la subsistència, i que, tot i que els paràmetres de l'entorn han canviat, aquests s'han conservat i es transmeten de generació en generació, i conformen un seguit de normes i comportaments que fan que una persona se senti membre i adscrit a un col·lectiu determinat, és a dir, a un fet de pertinença i d'identitat.

Hauríem de partir del fet que la cultura gitana és una cultura àgrafa (que no té escriptura, tot i que en l'actualitat les coses estan canviant) i amb una organització social preindustrial, basada en una economia de subsistència i que respon a una forma de vida nòmada i de persecució.

Hi ha alguns pilars claus dins de la cultura gitana, que sense el respecte a aquests es fa molt difícil la interacció, serien, la família, el culte a les persones mortes, el respecte a les persones grans i la normativa interna (lleï gitana).

La família, com ja s'ha dit en diferents ocasions, és el punt de partença per a qualsevol persona gitana. La família és la que proporciona la solidaritat, l'ajuda, el consol, les alegries, etc., tal com alguna persona ha expressat: *una persona sense família no és res*, la qual cosa significa que també és la família la que proporciona l'adscripció al grup i determina la identitat de l'individu.

Tot i que el poble gitano no té una religió pròpia definida, avui per avui, es podria parlar que la gran majoria dels gitanos són membres de l'església evangèlica de Filadèlfia, tot i que l'impacte que tingué aquesta religió a principis dels anys 90 ha amainat, són molts els gitanos, i principalment les gitanes, que es manifesten com *al-leluies*. L'altra religió important en el món gitano és la catòlica, tot i que podríem parlar d'altres creences que també són practicades per alguns membres dels gitanos catalans, espanyols i europeus. Amb tot, hi ha un punt comú entre els gitanos i és el culte a les persones mortes. Aquesta relació entre les persones vives i les persones mortes és sagrada i causa d'importants enfrontaments quan es fa referència a una persona difunta sense més ni més, o sense solta ni volta. Així mateix, pel que fa a rituals, el poble gitano en té i manté sobretot pel que seria el pas d'un estat a un altre: prometatge, casament i enterrament són els més conservats i generalitzats, ja que bateig i comunió s'emmarquen dins del ritual de cada església o religió.

Un tercer punt a tenir molt en compte és el respecte que han de rebre les persones grans. Ja s'ha esmentat que el poble gitano és una cultura àgrafa, el que comporta no tenir un recull documental històric propi, per la qual cosa el saber està dipositat en les persones grans, i els responsables de la seva transmissió i del compliment de les normes i reglaments es troba també i principalment en aquestes persones. És a dir, les persones grans són les dipositàries del coneixement i, per tant, són els savis, dels quals s'ha de tenir cura i mostrar-los el respecte i l'obediència deguda atenent la seva condició de *savis*.

Per acabar amb aquest apartat, volem parlar de la famosa i estereotipada llei gitana, tot i que serà de manera general i amb un respecte total al sentiment que sobre aquest tema té el poble gitano.

Hi ha dos punts a tenir en compte i sobre la qual es basa la reglamentació interna dels gitanos. El primer és l'equitat i la justícia i el segon la pau.

Qualsevol intervenció està dirigida a mantenir la pau i la convivència entre els membres que conformen el poble gitano, a més de proporcionar una sanció justa en relació amb la causa, a la intencionalitat i als possibles efectes d'aquesta. En ser una normativa no escrita, i tal com esmentàvem anteriorment en el punt sobre les persones grans, els que coneixen la norma i els que saben

de la seva aplicació són els vells, per la qual cosa són aquests els encarregats de fer-la complir, però perquè no hi hagi privilegis se cerca el consens mitjançant la reunió de diversos homes gitanos grans, acceptats per les parts i reconeguts per la seva honestedat i honradesa, els quals consensuen l'actuació a dur a terme, la qual serà d'obligat compliment. Si una de les parts trenca l'acord, ja no únicament estarà en contra d'aquells amb els quals ha tingut l'enfrontament, sinó que també es trobarà enfrontat amb les famílies dels homes gitanos que dictaren la sanció.

Aquesta reglamentació tan estricta fa que les persones gitanes siguin molt curoses alhora de mantenir relacions amb altres gitanos dels quals no tenen referències, per la qual cosa, una nova coneixença comença sempre preguntant per la família a la qual es pertany i cercant referències de cara a situar-se i clarificar el tipus de relació que hi ha d'haver. Així mateix, tot i l'estereotip (alimentat per la premsa sensacionalista) sobre la violència del poble gitano, hem de dir que les raons esmentades, el fan un grup pacífic, el qual únicament respondrà amb violència quan és atacat en les seves més íntimes creences, i en què la seva dignitat i l'honor, o el de la seva família, es trobin amenaçats o agreddits. Ja per acabar, recordar que un problema no és mai d'una sola persona, ni per part de l'atacant ni per part de l'atacat, sinó que és quelcom que afecta tota la família, i aquesta en el sentit més ampli que puguem imaginar-nos des de la perspectiva no gitana.

Reptes de futur en una societat intercultural

Cal somiar, però somiant no es canvia res.

Tal com dèiem en començar aquest escrit, la situació social, cultural i econòmica actual no és la mateixa que fa quinze anys enrere, en el que la població gitana era l'única minoria majoritària a l'Estat, i també a Catalunya. Avui la nostra societat és més plural ètnicament i culturalment parlant.

Aquesta situació fa que cada cop més s'hagi de parlar de relacions interculturals, enteses aquestes com un mètode, no com un coneixement concret i especialitzat de cadascuna de les cultures presents (la qual cosa és impossible materialment), però sí encetant el camí del saber, de la comprensió, del respecte i de l'autocrítica per part de tots els homes i les dones que configuren i creen la realitat actual i social.

És ben cert que el poble gitano porta un dèficit d'oportunitats i de reconeixement, que moltes de les altres cultures presents a Catalunya o a l'Estat no tenen, per la qual cosa, possiblement el punt de partença hauria de ser distint, però amb els mateixos objectius: la igualtat en drets i deures, i la convivència des del respecte a la cultura i a la identitat.

Si fem una anàlisi de la realitat que viu el poble gitano avui, les expectatives no són massa bones, ni pel que fa a les administracions, ni en relació amb la desacceleració que ha tingut el moviment associatiu gitano. Caldrà, doncs, tornar-se a *posar les piles*, tornar-se a il·lusionar per poder propiciar el canvi, i amb ell el desenvolupament d'aquesta cultura.

Els plantejaments d'actuació, per tant, no poden ser, ni han de ser, parcials. Al nostre entendre, i des de la nostra experiència, cal una intervenció integral, transversal i complementària a la resta d'accions que comportin la convivència interètnica, així com la suma d'esforços de tots els agents i implicats.

Una intervenció acurada i adient amb el poble gitano ha de contemplar el fet cultural com a pedra angular de la planificació de cara a poder obtenir la màxima eficiència i eficàcia dels resultats, així com la implicació de les persones, en primer lloc les gitanes, evidentment, però també la dels professionals que tenen la responsabilitat de dinamitzar l'acció.

Sortosament, en la nostra feina no hi ha receptes màgiques, però si que hi ha, en contrapartida, un ventall molt gran de possibilitats que permeten imaginar i elaborar actuacions que comportin la millora de la situació actual del poble gitano.

H. García González-Gordon²⁴ (2003), parla de quatre enfocaments bàsics a tenir en compte en la intervenció social amb col·lectius culturals i des de la perspectiva integral o global:

- enfocament dels subjectes,
- enfocament dels nivells o àmbits d'intervenció,
- enfocament de les àrees i
- enfocament de les fases d'intervenció.

Tenint en compte aquest marc, se sumen, de manera clara, tots els agents, tots els àmbits i totes les voluntats, la qual cosa assegura l'obtenció dels resultats, en la línia de la incorporació social en un pla d'igualtat.

Cal una intervenció integral, transversal i complementària a la resta d'accions que comportin la convivència interètnica

La cultura gitana, evidentment és patrimoni del poble gitano, però no únicament. Una cultura és patrimoni de la humanitat, i la seva preservació, el seu desenvolupament i la seva evolució, amb respecte i amb el protagonisme dels seus membres, és responsabilitat de tota la societat. Avui, l'aïllament ja no és possible, tot i que tothom forma part de l'entramat social, la globalització és la que ho permet, mantenir una postura tancada, endogàmica, és una concepció romàntica i poc afortunada per a qualsevol cultura, i més evident per a una cultura que és present arreu, i que compta amb dotze milions de persones només a la Unió Europea.

Enllaçant amb l'eslògan del començament d'aquest apartat, i en paraules de García González-Gordón, que fem nostres, volem acabar llençant un missatge d'apostar per la dinamització i l'optimisme en relació amb el futur de la intervenció amb el poble gitano, el que en realitat suposa un vot positiu i actiu pel poble gitano: *la creativitat (fruit de la imaginació) és necessària per a produir canvis, però sense activitat (fruit de l'aplicació d'uns mètodes i unes tècniques) ni hi ha canvi possible, o, el que és el mateix cal passar del "dit al fet"*.

Rosa Llopis i Llord
Antropòloga

-
- 1 Antonio Torres Fernández. *I tchstchipen*, núm. 6, abril/juny 1994
 - 2 R. Llopis "Approche socioculturelle des Gitans espagnols". FORS Recherche Sociale, juliol-septembre 2000. Núm. 155. Paris.
 - 3 Aquesta pel·lícula, del director A. García Veleta, de l'any 1963, va guanyar l'Óscar aquell mateix any per la millor pel·lícula de parla no anglesa.
 - 4 Volem agrair el poder disposar d'aquestes dades a Antonio Gómez, treballador social de Càritas, el qual va treballar al costat de mossèn Jordi García-Die en aquesta tasca, així com als responsables de l'organització.
 - 5 Unión del Centro Democrático Español, liderada per Adolfo Suárez, aleshores president del govern de l'Estat.
 - 6 Federació de Asociaciones Gitanas de Andalucía, formada principalment per associacions de les províncies de Granada i Jaén, les quals no estaven d'acord amb els plantejaments de la FARA en aquells moments.
 - 7 Liderada en aquells moments pel Secretariado General Gitano.
 - 8 El seu actual president, el segon, és Antonio Vázquez.
 - 9 El president era un home gitano, però darrere hi havia tot el suport per part del Secretariado General Gitano en un primer moment, i de la Unión Romaní després.
 - 10 La federació del País Basc no va tirar endavant, ja que la voluntat i la força era d'una sola entitat, l'Asociación Gitana de Vitoria.

- 11 A Astúries, per les seva característica uniprovincial, s'ha treballat com a model aglutinant la Cooperativa de Venta Ambulante, liderada per un gitano amb visió de futur, el Romaní, i amb el suport de la UGT (Unión General de Trabajadores).
- 12 El cas aragonès té com a característica que des del primer moment ha estat presidida per una dona, Pilar Claveria, *Tía Rona*.
- 13 Les Illes han tingut un procés difícil en la constitució d'una única federació, ja que en un principi eren dues; una, recolzada per la Unión Romaní i l'altra, que seguia el model de Catalunya i Andalusia, liderada per Manuel Cádiz Córdoba. Finalment, s'han unificat però persisteix el problema de la bipolaritat per la presidència.
- 14 Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.
- 15 L'antic Plan Nacional para el Pueblo Gitano, amb els anys ha perdut pes específic en les polítiques desenvolupades pels diferents governs, la qual cosa indica que el pressupost s'ha mantingut en el millor dels casos, o s'ha reduït fins i tot.
- 16 No podem deixar de dir els seus noms: Francisca Fernández, Mercedes Fernández, Juana Fernández i Rafaela Fernández.
- 17 Ensenyament Secundari i Obligatori, que fa que els menors de 12 anys iniciïn la seva etapa formativa fins als 16 anys de manera obligatòria en un Institut, amb tot el que suposa de distància o manera d'impartir les classes, o seguiment de l'alumnat, per dir alguns exemples.
- 18 Rosa Llopis: *La invisibilidad del pueblo gitano*. Informe Anual de SOS Racisme 2001. Icària Editorial.
- 19 VVAA: Materials per a la formació de professionals que treballen amb el poble gitano. Unió Gitana de Gràcia. Barcelona, 1996.
- 20 Federació d'Associacions Gitanes de Catalunya (FAGiC). I Jornada Técnica Estatal sobre Salud y Cultura Gitanas. Barcelona, 30 de setembre de 1999.
- 21 VVAA: Materials per a la formació de professionals que treballen amb el poble gitano. Unió Gitana de Gràcia. Barcelona, 1996.
- 22 *Survival* és un terme d'origen alemany que fa referència a un comportament determinat de molt temps enrere, històric, el qual ja ha perdut la seva funció, però que es conserva sense tenir consciència que fa referència a aquella situació.
- 23 VVAA: Materials per a la formació de professionals que treballen amb el poble gitano. Unió Gitana de Gràcia. Barcelona, 1996.
- 24 Humberto García González-Gordón: Guia de intervención con gitanos en desventaja. Guia general para una buena cocina, ¡perdón! para una buena intervención. Cáritas. Madrid 2003